

नेपालमा समाजवादका सम्भावना र चुनौतीहरू: संवैधानिक प्रतिबद्धता, नीतिगत कार्यान्वयन र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको विश्लेषण

गोविन्द कुमार सुवेदी

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)
(3149-7594 Online) Copyright ©2026 The Author(s): Published by
RMC, Terhathum Multiple Aatharai6, Terhathum . Distributed under the
terms of the Creative Commons Attribution 4.0 . International Liscence
(CC BY NC 4.0).

गोविन्द कुमार सुवेदी

Teaching Assistance

Terhathum Multiple Campus
Aatharai, Terhathum

Email:

govinda.subedi@temc.tu.edu.np

Orcid

[https://orcid.org/
0009-0003-8469-7123](https://orcid.org/0009-0003-8469-7123)

Double Blended Peer-
Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

August 07, 2026

सार

नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणलाई राष्ट्रिय लक्ष्यका रूपमा अंगीकार गरेको भए पनि यसको कार्यान्वयनका सम्भावना र चुनौतीबारे स्पष्ट विश्लेषण आवश्यक रहेको सन्दर्भमा यो अध्ययन गरिएको हो। अध्ययनको उद्देश्य नेपालको संविधानमा निहित समाजवादउन्मुख अवधारणाको विश्लेषण गर्नु, यसको कार्यान्वयनका सम्भावना र चुनौतीहरूको पहिचान गर्नु तथा चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य र नर्दिक मुलुकहरूको अनुभवसँग तुलनात्मक समीक्षा गर्नु रहेको छ। अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित भई दस्तावेज विश्लेषण विधि प्रयोग गरिएको छ। संविधान, सरकारी नीति तथा योजना, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका प्रतिवेदन तथा सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा गरी तथ्य विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनले संविधानले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका लागि पर्याप्त संवैधानिक आधार प्रदान गरेको तथा संघीय शासन, प्राकृतिक स्रोत, युवा जनशक्ति, सामाजिक सुरक्षा र सहकारी क्षेत्र महत्वपूर्ण सम्भावना रहेको देखाएको छ। तर राजनीतिक अस्थिरता, कमजोर सुशासन, भ्रष्टाचार, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको अभाव र नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कमजोरी प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। अध्ययनले दीर्घकालीन नीतिगत स्थिरता, संस्थागत सुदृढीकरण, उत्पादनमुखी आर्थिक विकास र प्रभावकारी सुशासनमार्फत संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्यको लक्ष्य हासिल गर्न सकिने निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दछ।

मुख्य शब्द (Keywords): समाजवाद, समाजवादउन्मुख राज्य, सामाजिक न्याय, सुशासन, समावेशी विकास, सामाजिक सुरक्षा

परिचय (Introduction)

समाजवाद (Socialism) आधुनिक राजनीतिक अर्थशास्त्रको एक प्रभावशाली विचारधारा हो, जसको मूल उद्देश्य आर्थिक स्रोतहरूको न्यायपूर्ण वितरण, सामाजिक समानता, उत्पादनका साधनमाथि सामाजिक उत्तरदायित्व तथा राज्यको कल्याणकारी भूमिकामार्फत नागरिकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु हो (Heywood, २०२१)। प्रारम्भिक समाजवादी चिन्तनलाई कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गल्सले वर्गीय असमानताको अन्त्य तथा उत्पादनका साधनको सामूहिक स्वामित्वसँग जोडेर व्याख्या गरेका थिए (Marx & Engels, १८४८/२००२)। तर समकालीन विश्वमा समाजवादको स्वरूप विविध रूपमा विकास भएको छ। आज धेरै मुलुकहरूले पूर्ण राज्य-नियन्त्रित अर्थतन्त्रको सट्टा लोकतान्त्रिक शासन, बजार अर्थतन्त्र, सामाजिक सुरक्षा तथा समावेशी विकासलाई संयोजन गर्ने सामाजिक लोकतन्त्र (Social Democracy) वा समाजवादउन्मुख विकास मोडेल अवलम्बन गरेका छन् (Esping-Andersen, १९९०; Stiglitz, २०१९)।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा समाजवादको अवधारणा विभिन्न राजनीतिक आन्दोलन र संवैधानिक परिवर्तनसँग जोडिएको छ। २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, २०४६ सालको जनआन्दोलन, २०६२/६३ को जनआन्दोलन तथा संविधानसभामार्फत जारी भएको नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणलाई राष्ट्रिय लक्ष्यका रूपमा स्थापित गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२)। संविधानको प्रस्तावनामा “सामाजिक न्याय, समानुपातिक समावेशिता, समान अवसर तथा समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र” निर्माण गर्ने स्पष्ट प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। यसले नेपालको विकासलाई केवल आर्थिक वृद्धिमा सीमित नराखी सामाजिक न्याय, मानव विकास र समावेशी शासनसँग जोड्ने प्रयास गरेको देखिन्छ।

नेपालले संविधान कार्यान्वयनपछि संघीय शासन प्रणाली, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, समावेशी प्रतिनिधित्व तथा स्थानीय सरकारको सशक्तीकरणजस्ता महत्त्वपूर्ण सुधारहरू अघि बढाएको छ (National Planning Commission (NPC), २०२४)। तथापि, यी प्रयासहरूको प्रभाव अपेक्षाअनुसार देखिएको छैन। विश्व बैंक (World Bank, २०२४) तथा संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP, २०२३) का प्रतिवेदनहरूले नेपालमा आर्थिक असमानता, युवा बेरोजगारी, कृषि क्षेत्रको न्यून उत्पादकत्व, औद्योगिक विकासको सुस्त गति तथा वैदेशिक रोजगारीमा अत्यधिक निर्भरता कायम रहेको देखाएका छन्। त्यसैले नेपालको समाजवादउन्मुख राज्यको अवधारणालाई व्यवहारमा

रूपान्तरण गर्न आवश्यक संरचनागत सुधार, सुशासन र उत्पादनमुखी विकासबारे पुनः बहस गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले समाजवाद उन्मुख राज्य निर्माण गर्ने स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण गरे पनि त्यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन सम्बन्धमा पर्याप्त स्पष्टता र संस्थागत तयारीको अभाव रहेको देखिन्छ । संविधानमा समाजवादलाई मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा उल्लेख गरिएको भए पनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने आर्थिक, प्रशासनिक तथा संस्थागत ढाँचा स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरिएको छैन (Bhattarai, २०२१) । यही कारणले नेपालको समाजवाद राजनीतिक प्रतिबद्धतामा सीमित भएको र व्यवहारिक परिणाम अपेक्षाकृत कमजोर रहेको तर्क विभिन्न अनुसन्धानमा प्रस्तुत गरिएको छ । Acharya (२०२२) का अनुसार नेपालको समाजवादको प्रमुख चुनौती राजनीतिक अस्थिरता, कमजोर सार्वजनिक संस्था तथा नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव हो । त्यसैगरी National Planning Commission (२०२४) ले उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको विकास, रोजगारी सिर्जना तथा सामाजिक सुरक्षाको प्रभावकारी व्यवस्थापन नगरी समाजवादउन्मुख विकास सम्भव नहुने उल्लेख गरेको छ । World Bank (२०२४) ले नेपालमा रेमिटेन्समा अत्यधिक निर्भरता, न्यून औद्योगिकीकरण तथा सीमित निजी लगानीलाई दीर्घकालीन आर्थिक रूपान्तरणका प्रमुख चुनौतीका रूपमा औल्याएको छ । UNDP (२०२३) ले मानव विकासमा सुधार भए पनि क्षेत्रीय, लैङ्गिक तथा आर्थिक असमानता अझै विद्यमान रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले समाजवादको सफल कार्यान्वयनका लागि फरक-फरक मार्गहरू अवलम्बन गरिएको देखाउँछ । चीनले “Socialism with Chinese Characteristics” अन्तर्गत बजारमुखी आर्थिक सुधार, औद्योगिकीकरण तथा पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकता दिँदै तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गरेको छ (World Bank, २०२३) । भियतनामले Đổi Mới (Renovation) सुधारमार्फत समाजवादी राजनीतिक संरचनाभित्र बजार अर्थतन्त्रलाई समायोजन गरी गरिबी न्यूनीकरण र निर्यातमुखी औद्योगिकीकरणमा उल्लेखनीय सफलता प्राप्त गरेको छ (World Bank, २०२२) । त्यस्तै, नर्वे, स्विडेन र डेनमार्कजस्ता नर्डिक मुलुकहरूले उच्च कर प्रणाली, प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा, पारदर्शी शासन र व्यापक सामाजिक सुरक्षामार्फत सामाजिक लोकतन्त्रको सफल अभ्यास गरेका छन् (Esping-Andersen, १९९०; OECD, २०२४) ।

नेपालसम्बन्धी उपलब्ध साहित्यले संविधान, सामाजिक न्याय तथा समावेशी विकासका विषयमा पर्याप्त चर्चा गरे पनि समाजवादका सम्भावना र चुनौतीलाई अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवसँग तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्ने अध्ययन सीमित छन् । विशेष गरी संवैधानिक प्रतिबद्धता, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, सुशासन, सामाजिक सुरक्षा तथा संघीय शासनबीचको सम्बन्धलाई एकीकृत रूपमा विश्लेषण गर्ने अनुसन्धानको अभाव देखिन्छ । यही अनुसन्धान रिक्तता (Research Gap) लाई सम्बोधन गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य हो । यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य नेपालमा समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका सम्भावना, चुनौती तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु हो । विशेष रूपमा, अध्ययनले नेपालको संविधान र वर्तमान नीतिगत व्यवस्थाको आधारमा समाजवाद कार्यान्वयनका संस्थागत, आर्थिक तथा सामाजिक सम्भावनाहरूको मूल्याङ्कन गर्ने, समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्ने राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा संरचनागत चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्ने, चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवसँग नेपालको अवस्थाको तुलना गर्ने, र नेपालको सन्दर्भअनुकूल समाजवादको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत सुझाव प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

अनुसन्धान विधि (Methodology)

यो अध्ययन गुणात्मक (Qualitative) अनुसन्धान ढाँचामा आधारित व्याख्यात्मक (Interpretive) तथा वर्णनात्मक (Descriptive) प्रकृतिको हो । अध्ययनको उद्देश्य नेपालको समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका सम्भावना र चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्नु तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा नीतिगत सुझाव प्रस्तुत गर्नु हो । यसका लागि द्वितीयक स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनमा दस्तावेजीय अध्ययन (Documentary Research) र साहित्य समीक्षा (Literature Review) लाई मुख्य अनुसन्धान विधिका रूपमा अपनाइएको छ । तथ्याङ्क तथा सूचनाका स्रोतका रूपमा नेपालको संविधान, २०७२, राष्ट्रिय योजना आयोगका प्रतिवेदन, नेपाल सरकारका नीति तथा कार्यक्रम, साथै World Bank, UNDP, IMF, OECD / ADB का प्रतिवेदनहरू प्रयोग गरिएको छ । यसका अतिरिक्त NepJOL, Google Scholar, Scopus तथा Web of Science मा प्रकाशित सम्बन्धित अनुसन्धान लेखहरूको समीक्षा गरिएको छ । स्रोत छनोट गर्दा सान्दर्भिकता, विश्वसनीयता, शैक्षिक गुणस्तर र अद्यावधिक प्रकाशनलाई प्राथमिकता दिइएको छ ।

प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण विषयवस्तु विश्लेषण (Thematic Content Analysis) विधिबाट गरिएको छ । यस क्रममा सामग्रीलाई कोडिङ गरी संवैधानिक आधार, समाजवादका सम्भावना, राजनीतिक-आर्थिक तथा संस्थागत चुनौती, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नीतिगत सुधारजस्ता प्रमुख विषयहरूमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा सामाजिक लोकतन्त्र (Social Democracy), समाजवादउन्मुख विकास (Socialism–Oriented Development) तथा समावेशी विकास (Inclusive Development) सम्बन्धी अवधारणाहरू प्रयोग गरिएको छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्यको अवधारणालाई यी सिद्धान्तसँग तुलना गर्दै विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

अध्ययनका निष्कर्षहरू अनुसन्धानका उद्देश्यका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको संविधान, २०७२, राष्ट्रिय विकास नीति, सरकारी प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यको विश्लेषणबाट समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका सम्भावना, चुनौती, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा नीतिगत सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरिएका छन् ।

नेपालको संविधान तथा वर्तमान नीतिगत व्यवस्थाको आधारमा समाजवाद कार्यान्वयनका संस्थागत, आर्थिक तथा सामाजिक सम्भावनाहरू

अध्ययनले नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका लागि बलियो संवैधानिक तथा नीतिगत आधार प्रदान गरेको देखाएको छ । संविधानको प्रस्तावनाले सामाजिक न्याय, समान अवसर, समावेशी लोकतन्त्र, आर्थिक समानता तथा मानव मर्यादामा आधारित समाज निर्माणलाई राज्यको दीर्घकालीन लक्ष्यका रूपमा स्वीकार गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२)। त्यस्तै, मौलिक हक तथा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, रोजगारी तथा सम्मानजनक जीवनलाई नागरिकको आधारभूत अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेका छन् । यसले नेपालको समाजवाद लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, मिश्रित अर्थतन्त्र तथा कल्याणकारी राज्यको अवधारणामा आधारित रहेको देखाउँछ ।

संघीय शासन प्रणाली समाजवाद कार्यान्वयनको अर्को महत्वपूर्ण आधारका रूपमा देखिएको छ । संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच अधिकारको बाँडफाँटले स्थानीय सरकारलाई विकास योजना, कृषि, शिक्षा,

स्वास्थ्य, स्थानीय पूर्वाधार तथा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अधिकार दिएको छ । यसले स्थानीय आवश्यकताअनुसार विकास योजना निर्माण, जनसहभागिता वृद्धि तथा सेवा प्रवाहलाई नागरिक नजिक पुर्याउने सम्भावना सिर्जना गरेको छ (National Planning Commission [NPC], २०२४)। यद्यपि स्थानीय सरकारको वित्तीय तथा प्राविधिक क्षमता अझ सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

आर्थिक दृष्टिले नेपाल जलविद्युत, पर्यटन, कृषि, वन तथा जैविक विविधताले सम्पन्न देश हो । जलविद्युत निर्यात, कृषि आधुनिकीकरण, पर्यटन प्रवर्द्धन तथा प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोगमार्फत रोजगारी सिर्जना र आयवृद्धि गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना रहेको अध्ययनले देखाएको छ (World Bank, २०२४) । साथै, युवा जनसंख्या, डिजिटल प्रविधिको विस्तार तथा सहकारी आन्दोलनले उत्पादनमुखी र समावेशी अर्थतन्त्र निर्माणमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्ने आधार रहेको छ ।

सामाजिक पक्षबाट हेर्दा सामाजिक सुरक्षा भत्ता, निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, महिला तथा दलित लक्षित कार्यक्रम, समावेशी प्रतिनिधित्व तथा सामाजिक न्यायका नीतिहरूले संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणको आधार तयार गरेका छन् । यद्यपि यी कार्यक्रमहरूको पहुँच, गुणस्तर र प्रभावकारितामा क्षेत्रीय तथा सामाजिक असमानता अझै विद्यमान रहेको देखिएको छ (UNDP, २०२३) ।

समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्ने राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा संरचनागत चुनौतीहरू

यस अध्ययनले समाजवाद कार्यान्वयनमा राजनीतिक अस्थिरतालाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा पहिचान गरेको छ । सरकारको बारम्बार परिवर्तन, नीतिगत निरन्तरताको अभाव तथा दीर्घकालीन विकास कार्यक्रमहरूको कमजोर कार्यान्वयनले संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख लक्ष्य प्राप्त गर्न कठिनाई उत्पन्न गरेको देखिन्छ (Acharya, २०२२) । राजनीतिक प्रतिबद्धता र व्यवहारिक कार्यान्वयनबीचको अन्तरले नीति कार्यान्वयनको प्रभावकारिता घटाएको छ । प्रशासनिक दृष्टिले सार्वजनिक संस्थाको सीमित क्षमता, सुशासनको कमी, भ्रष्टाचार तथा कमजोर उत्तरदायित्वले विकास कार्यक्रमहरूको अपेक्षित परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन । सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा ढिलाइ, स्रोत-साधनको दुरुपयोग तथा अनुगमन प्रणालीको कमजोरीले सामाजिक न्याय र समान अवसरको कार्यान्वयनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको

छ (Transparency International, २०२४) । यस्तै आर्थिक क्षेत्रमा उत्पादनमुखी उद्योगको अभाव, कृषि क्षेत्रको न्यून उत्पादकत्व, आयातमुखी अर्थतन्त्र तथा वैदेशिक रोजगारीमा अत्यधिक निर्भरता प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन् । नेपालको अर्थतन्त्रमा रेमिटेन्सको योगदान उल्लेखनीय भए पनि यसले उत्पादन वृद्धि, औद्योगिकीकरण तथा दीर्घकालीन रोजगारी सिर्जनामा पर्याप्त योगदान पुऱ्याउन सकेको छैन (World Bank, २०२४) । यसले समाजवादको आर्थिक आधार कमजोर बनाएको छ । साथै सामाजिक रूपमा क्षेत्रीय असमानता, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा असमान पहुँच, युवा बेरोजगारी, गरिबी तथा सीमान्तकृत समुदायको सीमित सहभागिताले संविधानले परिकल्पना गरेको सामाजिक न्यायको लक्ष्यलाई पूर्ण रूपमा हासिल गर्न चुनौती सिर्जना गरेको छ । यसले संवैधानिक व्यवस्था र व्यवहारिक कार्यान्वयनबीचको अन्तर स्पष्ट रूपमा देखाउँछ ।

चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवसँग नेपालको अवस्थाको तुलना

विभिन्न अध्ययनहरूले देखाए अनुसार समाजवादको सफल कार्यान्वयन कुनै एउटै आर्थिक वा राजनीतिक मोडेलमा मात्र निर्भर हुँदैन; बरु प्रत्येक देशले आफ्नो ऐतिहासिक, राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सन्दर्भअनुसार फरक विकास रणनीति अपनाएको छन् । चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवले समाजवाद वा सामाजिक लोकतन्त्रको सफलता उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, प्रभावकारी सार्वजनिक प्रशासन, सुशासन, मानव पूँजी विकास तथा सामाजिक सुरक्षाको सुदृढ व्यवस्थामा निर्भर रहेको देखाउँछ । नेपालले संविधानमार्फत समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणको प्रतिबद्धता व्यक्त गरे पनि ती देशहरूको तुलनामा कार्यान्वयनको गति अपेक्षाकृत कमजोर देखिएको छ ।

चीनले सन् १९७८ पछि “Socialism with Chinese Characteristics” को अवधारणा अवलम्बन गर्दै बजारमुखी आर्थिक सुधारलाई समाजवादी राजनीतिक प्रणालीसँग संयोजन गरेको थियो । डेड सियाओपिङको नेतृत्वमा सुरु गरिएको आर्थिक सुधारले विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zones), विदेशी प्रत्यक्ष लगानी, औद्योगिकीकरण, पूर्वाधार विकास तथा निर्यातमुखी उत्पादनलाई प्राथमिकता दिएको थियो । परिणामस्वरूप चीनले विगत चार दशकमा विश्वकै तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नुका साथै करिब ८० करोडभन्दा बढी नागरिकलाई चरम गरिबीबाट मुक्त गर्न सफल भएको विश्व बैंक (२०२३) ले उल्लेख गरेको छ । चीनको अनुभवले समाजवादको सफल कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक स्थायित्व, स्पष्ट राष्ट्रिय विकास

रणनीति, प्रभावकारी राज्य संयन्त्र तथा उत्पादनमूलक अर्थतन्त्र आवश्यक हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा यस्ता संरचनागत सुधारहरू अभै प्रारम्भिक चरणमा रहेका कारण संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवाद व्यवहारमा अपेक्षित रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

भियतनामाले सन् १९८६ मा $\text{Đ\ddot{O}\ddot{I} :M\ddot{o}i}$ (Doi Moi) आर्थिक सुधार लागू गर्दै समाजवादी राजनीतिक प्रणालीभित्र बजारमुखी अर्थतन्त्रलाई स्वीकार गरेको थियो। यस सुधारले निजी क्षेत्र, विदेशी लगानी, कृषि उत्पादन तथा निर्यातमुखी उद्योगलाई प्रोत्साहन दियो। यसको परिणामस्वरूप भियतनामाले गरिबी उल्लेखनीय रूपमा घटाउन, रोजगारी विस्तार गर्न तथा उत्पादन क्षमता वृद्धि गर्न सफलता प्राप्त गर्यो (World Bank, २०२२)। नेपालको तुलनामा भियतनामाले कृषि, उद्योग र निर्यातबीच प्रभावकारी सम्बन्ध स्थापित गरेको देखिन्छ, जबकि नेपालमा कृषि तथा उद्योगबीचको समन्वय कमजोर रहेको छ। अध्ययनले देखाए अनुसार नेपालले कृषि आधुनिकीकरण, साना तथा मध्यम उद्योगको विकास, विदेशी लगानी आकर्षण तथा निर्यात प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा भियतनामबाट महत्वपूर्ण पाठ सिक्न सक्छ।

भारतको केरल राज्य दक्षिण एशियामा सामाजिक विकासको सफल मोडेलका रूपमा परिचित छ। केरलले सीमित आर्थिक स्रोत हुँदाहुँदै पनि शिक्षा, स्वास्थ्य, भूमि सुधार, महिला सशक्तीकरण तथा स्थानीय स्वशासनमा निरन्तर लगानी गरी उच्च मानव विकास सूचकाङ्क हासिल गरेको छ (Dreze & Sen, २०१३)। उच्च साक्षरता, न्यून शिशु मृत्युदर, प्रभावकारी सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा तथा स्थानीय सरकारको सक्रिय भूमिकाले केरललाई सामाजिक लोकतन्त्रको उत्कृष्ट उदाहरण बनाएको छ। नेपालको संविधानले पनि शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सामाजिक सुरक्षालाई मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरेको भए पनि सेवा प्रवाहको गुणस्तर तथा पहुँचमा क्षेत्रीय असमानता विद्यमान छ। त्यसैले केरलको अनुभवले स्थानीय सरकारलाई स्रोत, क्षमता र उत्तरदायित्वका आधारमा सुदृढ बनाउँदै मानव विकासलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यक देखिन्छ।

त्यसैगरी नर्वे, स्विडेन र डेनमार्क जस्ता नर्डिक मुलुकहरूले सामाजिक लोकतन्त्रको सफल अभ्यास प्रस्तुत गरेका छन्। यी देशहरूले उच्च कर प्रणालीमार्फत शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, बेरोजगारी भत्ता, वृद्धावस्था सुरक्षा तथा सार्वजनिक सेवामा व्यापक लगानी गरेका छन्। OECD (२०२४) तथा UNDP (२०२३) का अनुसार यी देशहरू मानव विकास, आय समानता, सुशासन तथा नागरिक सन्तुष्टिको दृष्टिले विश्वकै अग्रणी राष्ट्रहरूमा पर्दछन्। नर्डिक मोडेलको मूल आधार उच्च उत्पादनशील अर्थतन्त्र,

पारदर्शी शासन, भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन तथा नागरिक र राज्यबीचको उच्च विश्वास हो । नेपालको तुलनामा यी देशहरूमा सार्वजनिक संस्थाहरूको क्षमता, नीति कार्यान्वयन तथा उत्तरदायित्व धेरै सुदृढ रहेको देखिन्छ । नेपालको समाजवादउन्मुख विकासका लागि आर्थिक स्रोतभन्दा पनि सुशासन, संस्थागत क्षमता तथा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बढी महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् ।

तुलनात्मक विश्लेषणले अर्को महत्त्वपूर्ण तथ्य पनि देखाएको छ , सफल समाजवादी वा सामाजिक लोकतान्त्रिक देशहरूले उत्पादन, रोजगारी र मानव पूँजी विकासलाई प्राथमिकता दिएका छन् । चीन र भियतनामले औद्योगिकीकरण तथा निर्यातलाई, केरलले शिक्षा र स्वास्थ्यलाई, तथा नर्दिक मुलुकहरूले नवप्रवर्तन, अनुसन्धान र सामाजिक सुरक्षालाई विकासको आधार बनाएका छन् । नेपालमा भने रेमिटेन्समा अत्यधिक निर्भरता, आयातमुखी अर्थतन्त्र, सीमित औद्योगिकीकरण तथा कृषि उत्पादकत्वको कमीले समाजवादको आर्थिक आधार कमजोर बनाएको देखिन्छ । यसले संविधानमा उल्लेखित समाजवादउन्मुख लक्ष्य प्राप्त गर्न उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको विकास अपरिहार्य रहेको स्पष्ट गर्दछ । नेपालमा पनि संवैधानिक प्रतिबद्धता बलियो भए तापनि नीति कार्यान्वयन, संस्थागत क्षमता, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र तथा सुशासनका क्षेत्रमा उल्लेखनीय सुधार आवश्यक रहेको अध्ययनले देखाएको छ । विशेष गरी दीर्घकालीन नीति निरन्तरता, सार्वजनिक संस्थाको सुदृढीकरण, औद्योगिकीकरण तथा स्थानीय सरकारको क्षमता अभिवृद्धि नेपालका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट सिक्न सकिने प्रमुख पक्षहरू हुन् ।

नेपालको सन्दर्भअनुकूल समाजवादको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत सुझाव

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख राज्यलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न बहुआयामिक नीतिगत सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छ ।

पहिलो, संविधानमा उल्लेखित समाजवादउन्मुख लक्ष्यलाई कार्यान्वयन गर्न स्पष्ट राष्ट्रिय कार्ययोजना (National Roadmap) तयार गरी मापनयोग्य सूचकाङ्क, समयसीमा तथा प्रभावकारी अनुगमन प्रणाली विकास गर्न आवश्यक छ । हाल समाजवादको अवधारणा नीतिगत रूपमा उल्लेख भए पनि त्यसको कार्यान्वयन मूल्याङ्कन गर्ने स्पष्ट मापदण्डको अभाव देखिन्छ । दोस्रो, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र निर्माणलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता दिनुपर्छ । जलविद्युत, कृषि, पर्यटन, सूचना प्रविधि तथा साना-मझौला उद्योगमा लगानी वृद्धि गरी रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्छ । कृषि आधुनिकीकरण, मूल्य शृङ्खला विकास, कृषि-उद्योग एकीकरण

तथा निर्यात प्रवर्द्धनमार्फत उत्पादन वृद्धि गर्न सके मात्र सामाजिक न्याय र आर्थिक समानताको आधार सुदृढ हुनेछ (World Bank, २०२४) । तेस्रो, संघीय शासन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय सरकारको वित्तीय, प्रशासनिक तथा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ । स्थानीय तहलाई अधिकारसँगै पर्याप्त स्रोत, दक्ष जनशक्ति तथा उत्तरदायित्व प्रदान गरिनुपर्छ । यसले स्थानीय आवश्यकतामा आधारित विकास योजना कार्यान्वयन तथा सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउनेछ । चौथो, सुशासन, पारदर्शिता तथा भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई समाजवाद कार्यान्वयनको आधारभूत पूर्वशर्तका रूपमा लिनुपर्छ । सार्वजनिक खरिद प्रणाली सुधार, डिजिटल प्रशासनको विस्तार, स्वतन्त्र नियामक निकायको सुदृढीकरण तथा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बढाउनुपर्ने आवश्यकता अध्ययनले देखाएको छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रणबिना सामाजिक सुरक्षा तथा विकास कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता वृद्धि हुन सक्दैन (Transparency International, २०२४) । पाँचौँ, शिक्षा, प्राविधिक सीप तथा अनुसन्धानमा लगानी वृद्धि गरी मानव पूँजी विकासलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । विश्वविद्यालय, प्राविधिक शिक्षा संस्था तथा उद्योगबीच सहकार्य बढाउँदै श्रम बजारसँग मेल खाने जनशक्ति उत्पादन गर्नुपर्छ । युवा उद्यमशीलता, नवप्रवर्तन तथा स्टार्टअप संस्कृतिलाई प्रोत्साहन गर्दा वैदेशिक रोजगारीमा निर्भरता घटाउन सहयोग पुग्नेछ । छैटौँ, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई दिगो, लक्षित र प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । वृद्धभत्ता, स्वास्थ्य बीमा, बेरोजगारी सहायता तथा सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमलाई डिजिटल प्रणालीसँग आबद्ध गरी पारदर्शी र उत्तरदायी बनाइनुपर्छ । साथै, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा सीमान्तकृत समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरणलाई विकास नीतिको केन्द्रमा राख्नुपर्छ ।

समग्रमा नेपालको समाजवादउन्मुख विकासको सफलता संविधानमा गरिएको घोषणाभन्दा बढी सुशासन, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, संस्थागत क्षमता, मानव पूँजी विकास, सामाजिक न्याय तथा प्रभावकारी नीति कार्यान्वयनमा निर्भर रहनेछ । चीन, भियतनाम, केरल तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवले पनि यही तथ्य पुष्टि गरेका छन् । त्यसैले नेपालको सन्दर्भअनुकूल समाजवादलाई राजनीतिक नाराभन्दा माथि उठाई व्यवहारिक, उत्पादनशील, समावेशी र उत्तरदायी विकास मोडेलका रूपमा कार्यान्वयन गर्नु नै दीर्घकालीन राष्ट्रिय समृद्धिको आधार हुने अध्ययनले देखाएको छ ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनले नेपालको संविधान, २०७२ ले समाजवादउन्मुख राज्य निर्माणका लागि स्पष्ट संवैधानिक तथा नीतिगत आधार प्रदान गरेको निष्कर्ष निकालेको छ । संविधानले सामाजिक न्याय, समावेशी विकास, आर्थिक समानता, मानव मर्यादा तथा कल्याणकारी राज्यको अवधारणालाई संस्थागत गरेको छ । संघीय शासन व्यवस्था, प्राकृतिक स्रोत-साधन, युवा जनशक्ति, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, सहकारी प्रणाली तथा स्थानीय सरकारको सुदृढीकरण समाजवाद कार्यान्वयनका प्रमुख सम्भावनाका रूपमा देखिएका छन् । तर, यी सम्भावनालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न राजनीतिक प्रतिबद्धता, सक्षम सार्वजनिक संस्था, प्रभावकारी सुशासन तथा नीतिको निरन्तर कार्यान्वयन अपरिहार्य रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

नेपालको राजनीतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार, कमजोर प्रशासन, उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको अभाव, सीमित औद्योगिकीकरण तथा वैदेशिक रोजगारीमा उच्च निर्भरताजस्ता पक्षलाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा पहिचान गरेको छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेका सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन अझै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । चीन, भियतनाम, भारतको केरल राज्य तथा नर्डिक मुलुकहरूको अनुभवले समाजवादको सफलता सक्षम शासन, उत्पादनशील अर्थतन्त्र, मानव पूँजी विकास, पारदर्शिता र उत्तरदायी प्रशासनमा निर्भर रहने पुष्टि गर्दछ । त्यसैले नेपालले आफ्नै सामाजिक तथा आर्थिक सन्दर्भअनुसार उत्पादन, रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य, नवप्रवर्तन र सामाजिक सुरक्षामा केन्द्रित विकास रणनीति अवलम्बन गर्दै संस्थागत सुधार र दीर्घकालीन राष्ट्रिय सहमतिका आधारमा नीति कार्यान्वयन गर्न सके संविधानले परिकल्पना गरेको समृद्ध, न्यायपूर्ण र समतामूलक समाजवादउन्मुख नेपालको लक्ष्य हासिल गर्न सकिने निष्कर्ष रहेको छ ।

Refernces

- Acharya, B. R. (2022). Social protection policy and its response in Nepal. *Humanities and Social Sciences Journal*, 14(1), 126–139.
<https://doi.org/10.3126/hssj.v14i1.58003>
- Adhikari, B. (Ed.). (2020). *A treatise on the Constitution of Nepal 2015*. Kathmandu University School of Law. (Distributed by Vajra Books)

- Asian Development Bank. (2023). *Asian development outlook 2023: Robust growth with moderating inflation*. Asian Development Bank.
- Asian Development Bank. (2024). *Asian development outlook 2024*. Asian Development Bank.
- Constitution of Nepal. (2015). *The Constitution of Nepal*. Government of Nepal. Nepal Law Commission
- Drèze, J., & Sen, A. (2013). *An uncertain glory: India and its contradictions*. Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Heywood, A. (2021). *Political ideologies: An introduction* (7th ed.). Red Globe Press.
- Marx, K., & Engels, F. (1848/2002). *The Communist manifesto*. Penguin Books.
- National Planning Commission, Nepal. (2024). *The Sixteenth Plan (FY 2081/82–2085/86)*. Government of Nepal.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2024). *Government at a glance 2024*. OECD Publishing.
- Stiglitz, J. E. (2019). *People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent*. W. W. Norton & Company.
- Transparency International. (2024). *Corruption perceptions index 2024*. Transparency International.
- World Bank. (2022). *Taking stock: an update on vietnam's recent economic developments*. World Bank.
- World Bank. (2023). *World development report 2023: Migrants, refugees, and societies*. World Bank.
- World Bank. (2024). *Nepal development update*. World Bank.